

Умовні скорочення назв джерел

АД – Лікарський порадник "Аптека домова" за зб-кою 1760-1780 рр. Рукоп. НБУ, шифр ДА/905л.

АК – "Акти про козаків", 1710-1779 рр. Рукоп. НБУ, шифр І.51191-51422.

ДН – Ділова і народно-розмовна мова ХУІІ ст. : (Акти сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1986.

КЗ – Зиновіїв Кл. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. до вид. В.Колосова та І.Чепіга. – К.: Наук. думка, 1971.

ЛВ – "Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками" (1720) С.Величка. Рукоп. Публ. 6-ки ім. М.Є.Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі, фонд 588, № 2020 (мікрофільм).

ПЛ – Приватні листи ХУІІІ ст./ Підгот. до вид. В.А.Передрієнко.– К.: Наук. думка, 1987.

УВ – Вірші зі зб-ки, укладеної "въ ключу Уманскомъ", ост. чверть ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр УІІІ.216(199).

Н.І. Білан, асп.

ТРАДИЦІЙНІ МОВНІ ЕЛЕМЕНТИ В УКРАЇНСЬКИХ ДУХІВНИЦЯХ ХVІІІ СТ.

Аналізуються усталені вислови із sacra nomina у структурі текстів заповітів ХVІІІ ст., а також книжні і живомовні елементи у формулах заключних протоколів.

Invariable expressions from sacra nomina in the structure of will texts dated the ХVІІІth century as well as books and live language elements in formulas of final protocols are analyzed in the article.

Тривалий процес переходу староукраїнської літературно-писемної мови на народну основу пов'язується загалом із жанрово-стилістичним розвитком. Виділяючи в історії мови, поряд з проблемою мовної будови, проблему мовного вживання і вважаючи другу змістом історичної стилістики, Г.О. Винокур підкреслював, що "в реальній дійсності будова мови виявляється тільки в тих чи в інших формах її вживання"¹ і що ці форми, історично змінні, впливають на історію самої мовної будови.

Синкретичний мовно-текстологічний опис актових джерел або ж вибірково-фрагментарна репрезентація деяких текстів, що мало місце у вітчизняному джерелознавстві ХХ ст., поступово долається з

розвитком цілісного сприйняття пам'ятки як об'єкта культури у конкретно-історичних дослідженнях.

На матеріалі ділових та епістолярних пам'яток спостерігаються виразні особливості закріплення живого народного мовлення. Так, у ділових пам'ятках характер, повнота цього закріплення залежать від типового різновиду документа. Відомо, що становлення ділового стилю в староукраїнській літературно-писемній мові ґрунтувалося на кількавіковій традиції використання певних її ресурсів. Даниною традиції став своєрідний усталений "каркас" численних формул офіційного листування, інших документів урядування, судочинства, що часом без помітних видозмін повторювався в кожному урядовому папері, а також у приватній документації.

Адресантами духівниць виступають переважно люди похилого віку. Але часом трапляються ще цілком дієздатні особи (у разі тяжкого захворювання, загрози убивства, закатування тощо). Не маючи близьких та рідних, а також з інших мотивів, заповідачі передавали певну власність монастирям, церквам, священикам. Неписьменні особи запрошували у хату до "спорядження" змісту документа писаря, а також представників світської влади. Як правило, заповіді склалися у присутності довірених свідків, але серед них почесне місце займали священики та інші представники духовенства. І це не випадково, адже більшість заповітів, що дісталися нам у спадок від XV - XVI ст., складені не без впливу духовних осіб. Серед документів світських авторів (відмінних за соціальним статусом і походженням) найбільше збереглися актиковані копії XVII – XVIII століть. З давніх-давен в усіх життєвих ситуаціях людина зверталася до Бога з проханням, каяттям, просто молитвою... З молитви розпочинався робочий день, сівба, жнива, різні обряди. І те звертання застигло у внутрішній формі найчастотнішого в сучасному мовленні слова спасибі (<сьпаси бог>), як і в незліченній кількості переосмислених давніх фразем зі словом бог, що засвідчують обмеженість людського пізнання, певність і доконечність результату, недоступність у діях, і, певна річ, найпотаємніші побажання і порухи серця (типу бог знає що, дасть бог, слава богу, з богом тощо). Передчуваючи свій смертний час, людина виражала останню волю і запевняла, що істина за Богом. І це перелилося у канву викладової частини пам'яток приватної документації, передусім - заповітів на власність (майно, землю тощо).

Та окрім них є непорушні юридичні формули-штампи із sacra potestas. У багатьох випадках вступна частина увінчана формулою Божої клятви. При цьому в одних заповітах формула Божої клятви вужча, в інших поширена за рахунок залучених із мови Святого Письма усталених означень, обставин і додатків. Наприклад: Во имя Пресвятыя Единосущныя и Нераздѣльныя Троицы<, > Отца и Сына и Святаго Духа<, > нинѣ и присно и во вѣки вѣковѣ<, > Аминь<, > (I, 57585)²; Нераздѣльной тройцѣ<, > Во имя Отца и Сына и Святого Духа <, >; Во имя Отца и Сна и Свтаго Дха, во Трцы святой славимаго Бга <, > Аминь<, > (I, 62660, №29); Во имя Отца и Сна и Стаго Дха Стую Живоначалную и Неразделимую Троицу. Аминь<, > Я, рабъ Бжіи Гришко Балченко... (I, 66094); Во имя Гда Бога во Троицы Святой славимаго Аминь<, > (I, 57595). Натомість заключна формула у викладовій частині не ізольована: формула закляття на знак неминучої розплати в разі порушення правових дій відступниками закону підтримується живомовним обґрунтуванням-мотивацією. Наприклад: А коли не такъ зробишь<, > то закараетъ его Господь Богъ и да падеть на него вичное мое неблагословение! Аминь<, > (II, 3150); Ежели жеби хто а наибарзѣй з синовъ моихъ(,) или з другихъ каковихъ родственниковъ имѣли сий мною составленній testamentъ иначе разсуждая переворочать или касовать<, > и чрез то имъ дочерамъ моимъ томъ ихъ владѣній безспокойство какое или затруднение<, > и препятствие завѣщаль чинишь<, > тотъ да будетъ проклятъ<, > чего ради всякого суда и права всепокорнѣйше прошу по представлению от объявленни(хъ) дочерей моихъ сей testamentъ без сумнителства конфѣрмова(ть) и ненарушимо вовѣкъ содержать<, > для твердншого же и покоинѣшого и(мъ) дочерамъ моимъ Феодосіи и Маріи (I, 34567).

Документи переповнені традиційною релігійною лексикою: его милости отца Никифора (I, 57532); на разніе монастырѣ и священникамъ глуховскимъ на сорокоусти роздати (I, 57532); вручить священникамъ мѣскимъ перятинскимъ в мѣскихъ церквахъ (I, 57508); помежь попа Мокрѣвича (I, 57517); протопопа глуховской (I, 57532); дякъ успенскій конотопскій руку приложилъ (I, 57577); служащимъ парохияльнымъ настоятелямъ з дяками зъ паламарами (I, 57508); всечестного господина о(т)ца игумена (I, 574978); и игумена монастыря (I, 57532); іерея Корибутовской Свято-Николаевской церкви Стефана Никитина (I, 58483); іерей Теодоръ

Теодоровъ святоуспенскій конотопскій саморучно по(д)писался (I, 57577); смиренній архієрей (I, 57498); ієромонахъ ... Ильнѣцкій намѣстникъ Печерскій (I, 57531); теперъ архимандритъ святыя великія Лавры Києвопечерскія (I, 57531); под запису Корибутовской Свято-Николаевской церкви (I, 58483); на монастирь общежителній храму всемирного Во(з)движенія честного и животворящего креста господня (I, 57498); в ней же храмъ великомученика Гео(р)гія (I, 57498); дзвонъ до церкви масоновской на памятку отдати (I, 57517); преосвященный митрополитъ Кіевскій (I, 57531); Теодоръ митрополитъ Сибѣрскій (I, 57531); пророкъ Господень (I, 57498); до Святой Троицы,>копѣ осмѣ (I, 57517); апостоль Петра и Павла глуховского... (I, 57532); такъ ми слѣдуючи христіанскому и правому порядку (I, 57549).

Базові давньогрецькі за походженням слова успадковані із старослов'янської мови: монастирь (гр. μοναστηριον) “монастирська келія, самітники” від monas “самотність”, monos “один, одинокий”; дяк (ст-сл. диякъ < гр. δακος “слуга”); сорокоуст “сорокоденна молитва за упокій душі померлого” (ст-сл. сорокаустъ < гр. σαράκοστη); игумень “управитель чоловічого монастиря” (ст-сл. игоумень < гр. ἡγούμενος “проводир, ватажок”); архієрей (ст-сл. архиереи < гр. ἀρχιερεύς “первосвященний”); ієромонахъ (від иерѣй “священник”+монахъ < гр. iereus+гр. μοναχος “одинак”); архимандрит (ст-сл. архимандритъ “настоятель монастиря” < гр. ἀρχιμανδρίτης від μανδρα “огорожа”); митрополит “найвищий титул у православній церкві” (ст-сл. митрополитъ < гр. μητροπολίτης від μητροπολις “стимул, резиденція”); апостоль “посланець, проповідник” (ст-сл. апостоль < гр. ἀποστολος “посланець”).

Старослов'янізми на означення абстрактних, церковно-релігійних понять тощо послідовно варіюються з руськими (протоукраїнськими) та староукраїнськими інноваціями. Запозичення з інших мов (польської та російської) виявляється по-різному у строках текстів.

Водночас духівниці характеризують побут у певний період його існування. Житейські факти - основний зміст таких документів. Відповідно до цього мовне оформлення у різних структурних ланках має свої специфічні особливості в ареальному відображенні живомовної лексики і фразеології. Це була, в основному, мова з уст

народу, але передана через представників різного ступеня грамотності та соціального становища.

У досліджуваних текстах вживається лексика, пов'язана із звичаями та обрядами. У документах зустрічаються терміни на означення весільних обрядів в ускладнених формальних зв'язках, що відображають процеси подальшої абстрагізації в мові: предѣ вѣнцемъ ставатся неспремѣнно (I, 65113); при выдаче вѣ замужье ихъ по могуществу своему выпосадила (I, 57595); при виходѣ вѣ замужье (I, 65113); а дѣвчата гди виданни будутъ замужъ Любка и Ганнуса (I, 57508); дочки моей... зарученой отдиляю степовъ за Деменчичами (II, 5840). Досліджувані документи широко репрезентують лексику похоронного обряду. Вся вона пов'язується із конфесійною сферою, через те старослов'янська, а також грецького походження, що варіюється з питомими українськими інноваціями та запозиченням з європейських мов: могила<-> дружина (II, 3159); по учтивому погребенію христіанському, которое мѣеть быти поховано при церквѣ (I, 57517); при церкви божой нарицаемой Пресвятія Богородицѣ Успенія погребти (I, 57532); которое имѣеть христіанскимъ обычаемъ погребатися (I, 57577); по чтири панахиды за душу мою отправовано (I, 57517); до церквей Божиихъ на сорокоуста за душу мою (I, 57517); она повинна будетъ за душу мою всенадлежащие обрядки достойнимъ христіанскимъ обычаемъ ... отправить (I, 57549); всякіе церковніе церемоніи и обрядки (I, 57532); и всѣ иные задушные церемоніи отправовалися (I, 57517); при вѣрѣ православной христіанской (I, 57532); тѣло мое грѣшное яко земля есть преда(ть) гробу з на(д)лежащею христіанскою церемоніею (II, 6293). Ст.-сл. обичай витісняє церемоніа < п. ceremony < лат. ceremonia "урочистість", пор. ще ст.-сл. погребение, погреб і слов'яноукраїнські інновації погребти, погребатися при укр. поховано (присудкова форма переконливо засвідчує широкоуживані у XVIII ст. укр. поховати, що проникає і в юридичну документацію). У тому ж річищі відбувається зближення семантичного обсягу живомовного обрядки із новомодним церемоніи, що перебуває й далі в адміністративно-політичній сфері (з петровської епохи).

У духовних заповітах людина висловлювала власну волю щодо розподілу своєї маєтності після смерті між нащадками і родичами. Тут виявляється її моральний і освітній рівень, разом з тим з'ясовуються обставини, в яких вона живе, порушуються цікаві факти

іншого порядку. Щоб усе це передати на письмі, потрібна була відповідна лексика, певні форми вислову, чим і зумовлюється лінгвістична вартість до документів такого жанру.

¹Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. - М., 1959. - С. 492; ²Тут і далі використано документальні свідчення за оригіналами, що збереглися у збірках із колекцій О. Лазаревського в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України, при цьому римська цифра означає колекцію, наступна арабська – номер справи (власне документа), далі зазначається рік.

Н.В. Заболотна, асп.

РОЛЬ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ДІЄСЛІВНІЙ СИНОНІМІЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СЕРЕДИНИ XVII СТ. (НА МАТЕРІАЛІ АНОНІМНИХ ВІРШІВ)

У статті розглянуто питання включення фразеологізмів до рядів лексичних синонімів. Належну увагу приділено впливу синонімії середини XVII ст. на сучасну українську лексику і фразеологію.

The article deals with the problems of including phraseologisms into rows of lexical synonyms. The due attention is paid to the influence of synonymity in the middle of the XVII ct. on the modern Ukrainian vocabulary.

Рівень розвитку виражальних можливостей мови на будь-якому історичному етапі характеризується насамперед багатством її лексичного складу і, зокрема, синонімії.

Синоніми покликані забезпечити максимальну точність або ж надати потрібного емоційно-експресивного забарвлення висловлюванню. Ці функції найбільшою мірою властиві синонімам у мові художньої творчості.

Синонімічна система будь-якої мови характеризується неоднорідністю і розгалуженістю, адже поряд із лексемами до синонімічного ряду можуть входити і фразеологізми¹, вжиті у функції слова, водночас та сама лексема різними своїми значеннями може входити до різних синонімічних рядів. Існує думка, що синонімізуються окремі значення полісемантичних слів². Разом із тим полісемія передбачає певний семантичний зв'язок між